

УДК 37:159.923-043.84:376.4-057.874

ПСИХОЛОГІЧНІ БАР'ЄРИ В НАВЧАННІ ДІТЕЙ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

Ксенія Бужинецька, Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, м. Київ, Україна, buzhinetskaya@gmail.com

Зроблено спробу окреслити теоретичні аспекти проблеми психологічних бар'єрів дітей із затримкою психічного розвитку, виділити ознаки психологічних бар'єрів, що переважно стосуються когнітивної, емоційно-вольової сфер та інших особливостей розвитку молодших школярів означеної категорії. Зробити теоретичні висновки щодо психологічних бар'єрів, які спричиняють утруднення успішного оволодіння пізнавальною інформацією в навчанні молодших школярів із ЗПР, до яких відносять: порушення когнітивних процесів (сприймання, увага, пам'ять, мислення), які призводять до труднощів у пізнавальній та навчальній діяльності, низьку розумову активність, низький рівень конструктивних уявлень, своєрідність мовленнєвого розвитку та інші. Обґрунтувати шляхи корекційно-розвивальної роботи з подолання негативних чинників, що перешкоджають успішному оволодінню дітьми із ЗПР навчальною діяльністю.

Ключові слова: затримка психічного розвитку, молодші школярі, порушення когнітивних процесів, навчання, психологічні бар'єри, корекційно-розвивальна робота.

Ксения Бужинская, Институт специальной педагогики и психологии имени Николая Ярмаченко НАПН Украины, г. Киев, Украина

Психологические барьеры в обучении детей с задержкой психического развития

Сделала попытку очертить теоретические аспекты проблемы психологических барьеров детей с задержкой психического развития, выделить признаки психологических барьеров, которые в основном касаются когнитивной, эмоционально-волевой сфер и других особенностей развития младших школьников указанной категории. Сделать теоретические выводы относительно психологических барьеров, которые вызывают затруднения успешного овладения познавательной информацией в обучении младших школьников с ЗПР, к которым относят: нарушение когнитивных процессов (восприятие, внимание, память, мышление), которые приводят к трудностям в познавательной и учебной деятельности, низкую умственную активность, низкий уровень конструктивных представлений, своеобразие речевого развития и другие. Обосновать пути коррекционно-развивающей работы по преодолению негативных факторов, препятствующих успешному овладению детьми с ЗПР учебной деятельностью.

Ключевые слова: задержка психического развития, младшие школьники, нарушение когнитивных процессов, обучение, психологические барьеры, коррекционно-развивающая работа.

© Бужинецька К., 2019

Kseniia Buzhinetskaia, Yarmachenko Institute of Special Education and Psychology of the NAES of Ukraine

Psychological barriers in education of children with delayed development

The article attempts to outline the theoretical aspects of the problem of psychological barriers of children with developmental delay, to identify the signs of psychological barriers, mainly related to the cognitive, emotional-volitional spheres and other features of the development of younger students of this category. To make theoretical conclusions about the psychological barriers that make it difficult to successfully acquire cognitive information in the education of younger students with developmental delay, which include: disorders of cognitive processes (perception, attention, memory, thinking), which lead to developmental and learning difficulties, lowered mental activity, low level of constructive ideas, peculiarity of speech development and others. To substantiate the ways of corrective-developmental work on overcoming the negative factors that impede the successful mastering of educational activity by children with developmental delay.

Keywords: developmental delay, junior high school students, cognitive impairment, learning, psychological barriers, correctional and development work.

Безперервний процес оновлення освіти та впровадження новітніх технологій висуває нові вимоги до надання спеціальної корекційної допомоги дітям з особливими освітніми потребами, спрямовані на підвищення ефективності навчання дитини, формування її пізнавальної активності і самостійності, самоосвіти. У цьому сенсі не є винятком і діти із затримкою психічного розвитку (ЗПР), організація навчання яких піднімає низку проблем, пов'язаних із залученням таких дітей у навчальний процес. З огляду на сказане особливо значення набуває питання своєчасної діагностики розвитку дітей із ЗПР та розроблення ефективних шляхів психологічного впливу на всебічний розвиток таких дітей в умовах освітнього процесу.

Психологічні бар'єри розглядають із різних позицій: залежно від розуміння їхньої природи, сутності і способів аналізу. Так, у контексті загальнопсихологічному бар'єри класифікуються як смислові, емоційні, когнітивні, тактичні. У діяльнісному підході виділяють дві групи бар'єрів: мотиваційні й операційні, котрі, зокрема, виявляються в когнітивній, афективній і поведінковій сферах. Ці розходження знаходять своє відображення у великій кількості визначень психологічних бар'єрів, що розкривають погляди на їхню природу, розвиток, що визначає методи їхнього дослідження.

Ми розглянемо психологічний бар'єр, з позиції впливу особливостей психічного розвитку дитини із ЗПР, у процесі оволодіння навчальною діяльністю. Чому ці бар'єри не дають змогу включитися в діяльність, чи зупиняють її?

У цьому контексті, наш науковий пошук спрямовано на вивчення психологічних особливостей дітей із ЗПР, виокремлення негативних чинників, які виступають як внутрішні передумови виникнення психологічних бар'єрів.

Пошук шляхів ефективного навчання і виховання дітей з особливостями психофізичного розвитку різнобічно представлено у роботах В. Засенка, Т. Сак,

В. Тарасун, О. Хохліної та ін. У цьому контексті виділено основні напрями розв'язання проблеми навчання та виховання дітей із затримкою психічного розвитку (далі ЗПР) (О. Бабяк, Н. Баташева, Т. Вісковатова, Т. Ілляшенко, Л. Прохоренко, Т. Сак, та ін.). У низці досліджень з'ясовано, що труднощі в навчанні дітей із ЗПР зумовлені своєрідністю пізнавальних процесів: уваги, пам'яті, мотиваційної і емоційно-вольової сфери, мислення та мовленнєвої діяльності (Н. Борякова, І. Омельченко, Л. Прохоренко, Т. Сак, Л. Яссман).

Зосереджуючи увагу на основних теоретико-методологічних проблемах пізнавальної діяльності дітей із затримкою психічного розвитку вчені стверджують, що затримка психічного розвитку (ЗПР) найчастіше виявляється під час вступу дитини до школи. Для таких дітей характерними є недостатність загального обсягу знань, обмеженість уявлень, незрілість мислення, інертність, переважання ігрових інтересів, низький темп інтелектуальної діяльності (М. Агафонова, М. Безруких, С. Громбах, І. Дубровіна, С. Єфімова, Н. Коцур, Б. Круглов, Г. Мастюкова, В. Степанов, А. Фурман та ін.).

За даними досліджень Т. Власової, М. Певзнера та ін. встановлено, що на продуктивність мимовільного запам'ятовування дітей впливає характер матеріалу і виконуваної з ним діяльності. Так, матеріал, що наочно пред'являється, запам'ятовується краще, ніж словесний, при цьому при маніпулюванні створюються сприятливіші умови для їх запам'ятовування. Дослідники (Л. Вавіна, Т. Вісковатова, Т. Власова, Т. Єгорова, Т. Ілляшенко, К. Лебединська, Т. Сак) наголошують на зниженні довільної пам'яті в учнів із ЗПР, як однієї з головних причин труднощів, які виникають у шкільному навчанні. Учені зазначають, що пам'ять таких дітей характеризується зниженням продуктивності перших спроб запам'ятовування, але час, необхідний для повторного заучування, близький до норми. Відзначено погане запам'ятовування текстів, таблиць множення, не вміння утримувати в пам'яті мету й умову завдань, коливання продуктивності пам'яті, швидке забування вивченого тощо.

Інші вчені стверджують (Г. Жаренкова, В. Кудрявцева, Н. Стадненко, І. Ульяновка, В. Тарасун та ін.), що через низький рівень стійкості та концентрації уваги дитина нездатна зосередитися на завданні, на будь-якій діяльності, швидко відволікається на сторонні дії. Так, у одних молодших школярів максимальна напруга уваги і найвища працездатність виявляються на початку виконання завдання і неухильно знижується по ходу виконання роботи, в інших – найбільше зосередження уваги настає після деякого періоду діяльності, тобто цим дітям необхідний додатковий період часу для залучення у діяльність. Ще інші діти – виявляють періодичні коливання уваги й нерівномірну працездатність протягом усього виконання завдання. Часто у дітей із ЗПР ослаблена увага до вербальної (словесної) інформації, навіть якщо інформація буде цікавою, захоплюючою (Т. Власова, М. Певзнер).

Окрім цього, на думку Л. Венгер, у дітей із ЗПР порушені не лише окремі властивості сприймання, а й сприймання загалом як діяльність, що містить мотиваційно-цільовий компонент і операційний, на рівні дій ідентифікації, прирівнювання до еталону, перцептивного моделювання. Таким дітям властива загаль-

на пасивність сприймання, що спостерігається у спробах підмінити складніше завдання легшим, бажанні швидше закінчити завдання.

Досліджуючи процес просторового сприймання у молодших школярів із ЗПР З. Дунаєва дійшла висновку про те, що у дошкільників цієї категорії грубо порушено орієнтування у просторі, що надалі, в процесі навчання, негативно позначається на формуванні графічних навичок, читанні й письмі.

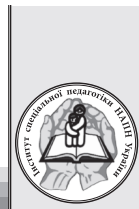
Водночас, дітям із ЗПР притаманний низький рівень конструктивних уявлень (оскільки, розвиток просторових уявлень тісно пов'язаний зі становленням конструктивного мислення, то й формування уявлень даного виду в дітей з ЗПР також має свої особливості, наприклад, при складанні складних геометричних фігур і візерунків діти з ЗПР часто не можуть здійснити повноцінний аналіз форми, встановити симетричність, тотожність частин конструйованих фігур, розташовувати конструкцію на площині, з'єднати її в єдине ціле тощо. Водночас, на відміну від дітей з інтелектуальними порушеннями, діти із ЗПР відносно прості візерунки виконують вірно (Н. Бастун, В. Назаревич, Л. Прохоренко, М. Рейдибойм, Є. Соботович, О. Хохліна, С. Шевченко, Н. Ципіна).

У дослідженнях психології дитини із ЗПР чимало праць присвячених вивченню особливостей їх мислення (І. Брокане, З. Дунаєва, І. Ужченко, А. Обухівська, Т. Сак, С. Шевченко). Вчені зазначають, що у молодших школярів із ЗПР недостатньо сформоване наочно-образне мислення: більшості дітей під час роботи потрібне багаторазове повторення завдання і надання різних видів допомоги, утім є й такі діти, які й за допомогою дорослого не можуть виконати завдання. На думку науковців, для дітей із ЗПР характерним є відставання в розвитку усіх форм мислення. Це відставання виявляється найбільшою мірою під час рішення завдань, що припускають використання словесно-логічного мислення. Найменше у них відстає в розвитку наочно-дієве мислення (І. Брокане, В. Лубовський, К. Новакова, Т. Єгорова, П. Шошин).

Тому утруднення, що зазнають діти під час вступу до школи пов'язані передусім з тим, що на початку шкільного навчання вони ще не володіють повною мірою необхідними мисленнєвими операціями, які є компонентами розумової діяльності. Ідеться про аналіз, синтез, порівняння, узагальнення і абстрагування (відверненні). Так, при самостійному аналізі запропонованих об'єктів діти із ЗПР виділяють значно менше ознак, ніж їх нормотипові однолітки.

На своєрідність мовленнєвого розвитку молодших школярів із ЗПР звертають увагу Н. Борякова, Т. Марчук І. Омельченко, Л. Яссман та ін. Учені свідчать, що недоліки мовлення виявляється як у затримці темпу розвитку окремих сторін мовлення, так і в характері недоліків мовленнєвого розвитку. До ознак своєрідної затримки мовленнєвого розвитку можна віднести процес словотворення цих дітей. Зазвичай процес бурхливого словотворення у дітей, що нормально розвиваються, закінчується до старшого дошкільного віку. У дітей із ЗПР цей процес затягується аж до кінця початкової школи.

Автори наголошують, що діти нечутливі до норм вживання мовлення, використовують атипові граматичні форми, що мають характер неологізмів (вживане

дитиною слово, створене їм самим). Неологізми дітей із ЗПР мають свою специфіку: це можуть бути слова-«уламки» («стриб» – від стрибати, «крас» – від фарбувати; несподіване з'єднання морфем (мінімально значима частина слова) («копалка» – замість лопатка, «красник» – замість художник, маляр), своєрідне використання зменшувально-пестливих суфіксів «еньк», «ик» («моренька» – від море, «соленька», «солик» – від сіль). Кількість помилок на письмі дітей із ЗПР набагато вище, ніж у їх однолітків з нормальним розвитком. Переважають такі помилки, як пропуски букв, складів, змішення букв, що означають акустично і артикуляторно схожі звуки, а також помилки, обумовлені незасвоєнням і невмінням використати граматичні правила.

Вітчизняними дослідниками труднощі в навчанні письма розглядаються як наслідок зорових розладів (Б. Ананьєв, Л. Занков та ін.). На думку П. Шошина недолік зорового сприймання цих дітей пов'язаний з порушеннями в процесі переробки сенсорної інформації.

Тобто, ці діти виявляють низьку розумову активність, «бездумний» стиль роботи (діти, через поспішність, неорганізованість діють навмання, не враховуючи в повному обсязі заданої умови завдання; відсутній спрямований пошук рішення, подолання труднощів). Вони вирішують завдання на інтуїтивному рівні, тобто дитина начебто правильно дає відповідь, але пояснити її не може. Під час аналізу предмета чи явища молодші школярі називають лише поверхневі, несуттєві якості з недостатньою повнотою і точністю, позаяк діти виділяють у зображенні майже вдвічі менше ознак, але водночас можуть успішно класифікувати предмети за такими наочними ознаками, як колір і форма.

Л. Кузнецова відмічає дисгармонійність мотиваційної сфери дитини, з точки зору співвідношення реального рівня розвитку (зазвичай, дещо нижчого), і її потенційних можливостей. Це виявляється у розбіжності між «знайомими» і «реально діючими мотивами». Найбільш показово – в аспекті аналізу мотиваційної готовності дитини до майбутнього шкільного навчання (ці діти мають труднощі у вербалізації своїх емоцій, настрою (здебільшого, вони не можуть дати чіткий і зрозумілий сигнал про настання втоми, про небажання виконувати завдання, про дискомфорт тощо).

Надмірна збудливість у поєднанні з недоліками виховання часто зумовлює у дітей молодшого шкільного віку бурхливі реакції на іноді незначні зауваження: дитина може падати на підлогу, бити ногами, голосно кричати, іноді дряпати себе, кусати. (М. Аргайл, М. Гольдфілд, К. Данзігер, І. Зимня, Н. Калініна, Л. Прохоренко, С. Рачова, І. Чорноусов та ін.).

Узагальнення теоретичних напрацювань учених дає змогу окреслити негативні чинники в навчанні молодших школярів із ЗПР, які спричиняють утруднення успішного оволодіння пізнавальною інформацією. Як на нас, до таких чинників можна віднести:

- несформованість мотивації (діти часто віддають перевагу короткостроковим цілям, ніж довгостроковим);
- низький рівень емоційно-вольової сфери, відсутність інтересу до діяльності, схильні до виконання маніпулятивних хибних дій;

- часті прояви неадекватної поведінки, які виникають на фоні незначних проблем;
- швидка втома, розчарування, прояв нападів гніву, через які викликають конфлікти з оточуючими;
- труднощі взаємодії у шкільному або соціальному середовищі.

Отже, підсумовуючи можна зазначити, що більшість дітей із ЗПР мають проблеми пов'язані з порушеннями когнітивних процесів (сприймання, увага, пам'ять, мислення), які призводять до труднощів у пізнавальній та навчальній діяльності. Ці діти можуть оволодіти необхідними навичками для свого віку, але в повільнішому темпі і при істотній підтримці з боку батьків та фахівців. Утім, є діти цієї категорії, які мають більш значні труднощі при сприйманні, розумінні і виконанні завдань, окрім цього в них спостерігається несформованість базових навичок (рухових, навичок самообслуговування, функціональної грамотності тощо).

Такі висновки спонукають до визначення шляхів корекційно-розвивальної роботи, спрямованих на визначення ефективних умов розвитку і навчання цих дітей, що дасть змогу дитині успішно засвоювати навчальну інформацію, практично впроваджувати засвоєні вміння в життєдіяльність.

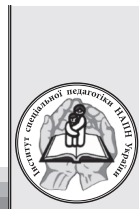
Найперше, у цьому контексті, корекційно-розвивальна робота має бути спрямована на оптимізацію темпу роботи та динаміки втомлюваності. Це й дає змогу активізувати пізнавальну діяльність учнів, підтримати їхню працездатність й передбачає, зокрема: переключення учнів на різні види діяльності з метою запобігання втомі; використання у процесі викладу матеріалу цікавих фактів, прикладів, деталей; емоційність викладу; організацію хвилин відпочинку на уроці; створення ситуацій успіху.

Для більш свідомого засвоєння необхідно створювати умови активної діяльності учня на уроці, а самостійності діти набудуть, вправляючись у практичній діяльності. Навчання молодшого школяра із ЗПР такому вправлянню має передбачати не лише репродуктивні завдання, а й проблемні, творчі, у процесі яких діти долатимуть труднощі, міркуватимуть, пропонуватимуть власні шляхи й способи дій.

Обов'язково акцентувати увагу на розвитку у них спостережливості, досвіду практичної діяльності, формуванні навичок і вмінь самостійно оволодівати знаннями та користуватись ними.

Під час корекційно-розвивальної роботи необхідно виявляти найбільш типові прогалини у знаннях з метою їх поступового заповнення для недопущення посилення відставання цих учнів від однокласників. Варто стимулювати активність на уроках, підтримувати навіть незначні успіхи і акцентувати на цьому увагу інших школярів. Створювати навколо атмосферу позитивного і дружнього ставлення, й постійної підтримки.

У процесі роботи враховувати недостатнє вміння засвоювати знання, з цією метою, особливо на перших етапах навчання, використовувати наочність і докладне пояснення. Треба враховувати труднощі орієнтування в завданні. Використовувати поетапну інструкцію і поетапне узагальнення, поділяти на складо-

ві, формувати вміння планувати свою діяльність, словесно звітувати, підвищувати темп роботи і працездатність дитини. Свої інструкції потрібно адаптувати з урахуванням особливих освітніх потреб і індивідуальних труднощів учнів із ЗПР: спрощення формулювань у граматичному і семантичному оформленні; спрощення складної інструкції за допомогою розподілу її на короткі смислові одиниці, що задають поетапність виконання завдання; додавати письмові інструкції до завдання, якщо є необхідність, додатково їх прочитувати вголос у повільному темпі з чіткими смисловими акцентами.

Доцільно розвивати навчальну мотивацію, бажання вчитися, віру дитини у власні можливості, що можливе завдяки усвідомленню й оцінці реальних досягнень. Формуючи у дитини знання про навколишній світ, необхідно домогтися зв'язку між відчуттям і словом, сприйманням і словом, уявленням і словом. Через порушення мотивації до навчальної і пізнавальної діяльності необхідно постійно підтримувати і стимулювати дитину із ЗПР зменшенням кількості завдань, залучати їх до роботи зі спеціалістами школи – логопедом, психологом, спеціалістом лікувальної фізкультури тощо.

Проводити заняття з розвитку всіх видів сприймання, особливо зорового та слухового, у роботі над когнітивною сферою дитини, на базі яких розвиваються вищі психічні функції. З розвитком сприймання збагачуються різноманітні знання про навколишній світ і розуміння зв'язків між предметами та явищами, отже, розвивається мислення й мовлення дітей. Під час корекції розвитку та навчання дитини дбати про зміцнення її працездатності, уміння зосереджувати увагу й цілеспрямовано працювати: ставити перед собою мету, усвідомлювати способи її досягнення, адекватно оцінювати результати.

Під час корекційно-розвивальної роботи варто розвивати і пізнавальну діяльність молодшого школяра із ЗПР. Спеціально вчити розрізняти та називати колір, форму, розмір предметів, їх розташування у просторі, уміти застосовувати ці знання практично. Вчити дитину виділяти та вміти пояснювати просторові відношення між предметами, використовувати їх у практичній діяльності. Необхідно приділяти увагу виробленню вміння орієнтуватися у сторонах предметів, які знаходяться перед дитиною – визначати орієнтири на аркуші паперу, в альбомі; уміти знаходити верх і низ, правий і лівий бік, що згодом впливає і на мовленнєвий розвиток дитини. Формувати вміння працювати за інструкцією, послідовно виконувати завдання. Таку роботу можна проводити під час конструювання, малювання.

Також у роботі з такою дитиною обов'язково дотримуватись елементарних гігієнічних вимог (повітряного, теплового, світлового, шумового режимів), відповідність меблів особливим потребам учнів; виявлення психологічної готовності учнів до уроку, створення емоційного тла уроку.

Специфіка психолого-педагогічного процесу для учнів із затримкою розвитку полягає й у використанні спеціальних засобів корекції з урахуванням специфіки порушень. Оптимізація темпу роботи та контроль за динамікою втомлюваності спрямовується на активізацію пізнавальної діяльності учнів, підтримку їхньої працездатності й передбачає, зокрема: перенесення уваги учнів на різні

види діяльності з метою запобігання втомі, використання у процесі викладу матеріалу цікавих фактів, прикладів, деталей, емоційність викладу, організація хвилин відпочинку на уроці, створення ситуацій успіху.

Заохочення, підтримка, надання допомоги, створення психологічного комфорту для дитини дають змогу їй повною мірою реалізувати свій потенціал. Підтримувати щонайменші позитивні прояви у навчанні, спілкуванні, поведінці.

Створювати такі умови на уроці, за яких проблеми психічного розвитку дитини не будуть перешкоджати їх досягненням. Виявляти сильні сторони, здібності дитини і використовувати їх для компенсації порушень розвитку. Моделювати ситуації, у яких дитина одержує позитивний досвід адекватних емоційних реакцій, дотримання поведінкових норм тощо.

Якого рівня (середній, низький) не були б можливості когнітивного розвитку, дитина може набути навичок, щоб поліпшити свою навчальну діяльність та соціальне життя за допомоги і своєчасної підтримки дорослих.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бабяк О. О.* Особливості діагностики комунікативної діяльності учнів із затримкою психічного розвитку / О. О. Бабяк // *Особлива дитина: навчання і виховання.* 2019. № 1 (89). С. 67–75.

2. *Баташева Н. І.* Інноваційні технології формування емоційної сфери у дітей із затримкою психічного розвитку / Н. І. Баташева // *Освіта осіб з особливими потребами: виклики сьогодення: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 21 червня 2018 р.* – Київ.: «Наша друкарня». – 2018. – С. 17–21.

3. *Бужинецька К. Б.* Проблема мотиваційної компетентності у дошкільників з когнітивними порушеннями / К. Б. Бужинецька // *Практична психологія в інклюзивному середовищі: Матеріали I Всеукраїнської наукової інтернет-конференції 21 лютого 2019 р.* – Переяслав-Хмельницький: Видавець Я. М. Домбровська, 2019. – 258 с.

4. *Омельченко І. М.* Простір комунікативної діяльності дошкільників із затримкою психічного розвитку: структура, чинники недорозвитку, умови формування / І. М. Омельченко // *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / за ред. О.В. Гаврилова, В. І. Співака.* – Вип. XX в двох частинах, частина 2. Серія: соціально-педагогічна. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2012. – С. 380–390.

5. *Прохоренко Л. І.* Особливості мотиваційного компоненту саморегуляції у молодших школярів із затримкою психічного розвитку в навчальній діяльності / Л. І. Прохоренко // *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови.* – 2012. – Вип. 3(1). – С. 129–133.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. *Babiak, O. O.* (2019). Osoblyvosti diahnostryky komunikatyvnoi diialnosti uchniv iz zatrymkoiu psykhychnoho rozvytku [Features of diagnostics of communicative activity of students with mental retardation]. *Osoblyva dytyna: navchannia i vykhovannia [Exceptional child: teaching and upbringing], 1 (89), 67–75.* [In Ukraine].

2. *Batasheva, N. I.* (2018). Innovatsiini tekhnolohii formuvannia emotsiinoi sfery u ditei iz zatrymkoiu psykhychnoho rozvytku [Innovative technologies of emotional sphere formation

in children with mental retardation], *Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: vyklyky sohodennia: Materialy vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* [Education of Persons with Disabilities: Challenges of the Present] Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference of The Mykola Yarmachenko Institute of Special Education and Psychology of National Academy of Educational Sciences of Ukraine (pp. 17–21). Kyiv: Nasha drukarnia. [In Ukraine].

3. *Buzhinetska, K. B.* (2019). Problema motyvatsiinoi kompetentnosti u doshkilnykiv z kohnityvnymy porushenniamy [The problem of motivational competence in preschoolers with cognitive impairment]. In Ya. M. Dombrovska (Ed.), *Praktychna psykholohiia v inkluzyivnomu seredovyshchi* [Practical Psychology in an Inclusive Environment]. Materials and the All-Ukrainian Scientific Internet: Materialy I Vseukrainskoi naukovo internet- konferentsii (pp. 139–142). Pereiaslav-Khmelnytskyi: Vydavets. [In Ukraine].

4. *Omelchenko I. M.* (2012). Prostir komunikatyvnoi diialnosti doshkilnykiv iz zatrymkoiu psykhichnoho rozvytku: struktura, chynnyky nedorozvytku, umovy formuvannia [Space of communication activity of preschool children with mental retardation: structure, factors of underdevelopment, conditions of formation]. In O.V. Havrylova, V.I. Spivaka (Eds.). Collection of scientific works of Kamianets-Podilskyi Ivan Ogiyenko National University (pp. 380–390). Kamianets-Podilskyi : Medobory-2006. [In Ukraine].

5. *Prokhorenko L. I.* (2012). Osoblyvosti motyvatsiinoho komponentu samorehuliatcii u molodshykh shkolariv iz zatrymkoiu psykhichnoho rozvytku v navchalnii diialnosti [Features of the motivational component of self-regulation in younger students with mental retardation in educational activities], In *Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy: Vol. 3(1)* (pp. 129–133). [In Ukraine].